

MIRIS KIŠE NA BALKANU

OSVRTI

Haham¹ je došao da utvrdi smrt Estere Salom, rođene Albahari, svega desetak minuta pošto je izdahnula. Mama je umrla. Mama si murjo. Pet kćeri, dva sina i mnoga rodbina i prijatelji, svi u svoje vreme, doznali su o tužnoj vesti i ponavljali sa nevericom: "Mama Estera si murjo!"²

Elias je očitao kadiš. Posle dva sata, pošto je telo uvijeno u beli čaršav, "murtažu", muškarci su krenuli u templ. Telegrami su poslani Rikici u Beograd, Klari u Zagreb, gde se nastanila kad joj je miran život u Škofjoj Loki dosadio, a takođe i Atleti u Zagreb.

Iako je Estera želela da joj pogreb bude jednostavan, kakav joj je bio i život, desilo se čudo; neočekivana masa sveta izišla je da oda poslednju poštu Esteri Salom, siromašnoj Jevrejki. Sinjor Judače poljubi mezuzu na vratima i reče "Malahim ka la guarden!"³ večitoj majci, potpori, mudrosti i kormilaru porodice Salom. Desilo se još jedno čudo; članovi radničkog kulturnog društva "Matatja", sastavljenog isključivo od sefardskih Jevreja, samoinicijativno se pojavile na sprovodu. Nije se pamtilo da je jednu Jevrejku muzika ispratila do groba. Ljudi su ispraćali sa tugom ne samo jednu dobru ženu, sunarodnicu, saputnicu i sapatnicu, nego, možda i nesvesno, jedno doba satkano od mnogih života poput Esterinog, koje se završavalo te 1939. godine. Estera, pobornik starih shvatanja i prvi prihvatitelj novih, bila je žrtva, pobednik i pobeđena, "di la faša fin la murtaža".⁴

Činilo se da ceo grad jeca. Sarajevsko lišće orosilo se kapima suza, a mostovi nad zanemelom Miljackom povili kamene ograde poput glava uplakanih ljudi. Jecaji se nisu čuli, već samo muk što zavlada svim četvrtima, jevrejskom baš kao i srpskom, muslimanskom kao i katoličkom. Možda je to trajalo samo časak, ali nije li i trenutak ponekad značajniji od stoleća, pitala se Buka.

Ljudi su ispraćali jedno razdoblje. I to je bilo sve. A predstavljalo je mnogo.

Žene su ostale u kući. Po povratku iz templa i muškarci su im se pridružili. Tada su svi seli na pod velike trepezarije da tako provedu sledeću sedmicu.

1) Mudar, učen čovek (hebr.)

2) Mama Estera je umrla (lad.)

3) Anđeli neka je čuvaju (lad.)

4) Od kolevke pa do smrti (lad.)

Prva je stigla Riki iz Beograda, a za njom Atleti i Klara. Najzad su se sva deca okupila. Sedeli su u krugu, dok su rođaci, po redu i poretku, prilazili da im izjave saučešće. Prvo Buki, kojoj su, zato što je imala decu, govorili "Il ivlat ke ti biva!"⁵ Nini, udatoj, ali bez dece, rekli bi "Dićoza i alegri!"⁶ kao i Atleti, onda Klari opet "Il ivlat ke ti biva!", a Riki i Blanki, obema neudatim, kao i neoženjenom Eliasu "Mazal buenu!"⁷ Smrt niko nije pominjao, ali preko izrečenih dobrih želja tuga za Esterom osećala se jače.

Svi zajedno lakše su podnosili bol, međusobno je podelivši. Sam način sedenja – jedno drugom na dohvata ruke i licem u lice – predstavljao je podršku za svakog.

"Estu ez la ekspozision di sesanta sieti anjus di Estera"⁸, reče tetka Erdonja.

Rodbina se prvo obraćala najstarijoj osobi u najbližoj porodici, Lauri Levi ili Buki, kako su je svi zvali. Njoj je takođe podnošen izveštaj o obrocima za sutra.

"Jo vo trajer para la manjana"⁹, reče tia Roza.

"Jo vo trajer l'armoza"¹⁰, prošapta mala tia Hana.

"Jo vo trajer la sena"¹¹, reče odlučno tia Erdonja.

Po običaju u kući umrle sve se zaustavljalo. Rodbina se smenjivala u donošenju hrane u posudama sa odgovarajućim brojem tanjira, viljušaka, kašika i noževa. U kući se sedam dana nije smelo ništa skuvati ni oprati. Kao što bi donele puno posuđe, tako bi ga u kotaricama odnele prazno, ali neoprano.

Tugovali su za mamom Esterom i dugim sedenjem odavali joj poštu. A dotle ukućani nisu smeli da budu zaokupljeni brigom oko svakodnevnih poslova. To je bilo vreme za razmišljanje. Esterine sestre, tetke, ujne i dalje rodake svesrdno su se smenjivale u ovim dužnostima, jer je i Estera često činila slično za njih.

Muškarci bi svako jutro i svako popodne ustajali sa svojih mesta i odlazili u templ. Po povratku, neusiljeno bi pričali o raznim stvarima, jer obaveza da se govori samo o nestanku voljene osobe nije postojala.

Četvrti dan osvanuo je tmuran i kišovit. Sarajevo je utonulo u svoju dobro poznatu maglu i vlagu. Miris kiše prodirao je u kuću i ispunjavao je hladnoćom. Gusta magla postala je tako neprobojna da kad bi čovek podigao glavu da osmotri poznati prizor, ne bi video ništa osim belosive mase.

U sobi, među sestrama i braćom vladao je muk. Sedmoro Esterine dece, pritisnuti težinom olovnog neba, utonuli u mirnoću ranog popodneva, osećali su prisustvo jedni drugih, živeli su zajedno duhom, ali su im misli letele odvojeno u raznim pravcima.

U sobu uđe pogrbljena starica.

"Ken es estu?"¹² upita Riki.

"No se", reče Blanki. "Aspera, mi paresi... si, estu ez una lavandera, komu si jama?"¹³ Ponekad bi dolazila da nam pere veš još dok smo bili djeca."

5) Potomstvo nek ti živi (lad.)

6) Da si plodna i vesela (lad.)

7) Nek te sreća prati (lad.)

8) Ovo je ono što je Estera postigla za 67 godina (lad.)

9) Ja ću doneti doručak (lad.)

10) Ja ću doneti ručak (lad.)

11) Ja ću doneti večeru (lad.)

12) Ko je ova (lad.)

13) Ne znam, čekaj, čini mi se... da, to je jedna pralja, kako se zvaše (lad.)

Prišla je Buki. "Sinjora Levi", reče drhtavim glasom. "Jo... jo li aruvi¹⁴... nekoliko čaršava, neka mi Bog oprosti, trebali su mi za djecu." ...

"Jao, sad se sjećam", prošapta Blanki. "Jednom kad je odlazila od nas, mama i ja smo primjetile kako joj ispod suknje viri čaršav, a mama je šutila. Kad sam je upitala što joj ga ne traži natrag, kazala je "Deša, mi fizičija¹⁵, čim je ukrala, znači da joj treba više nego nama!"

"Va ti ripuzada"¹⁶, odvrati Buka staroj pralji.

Za njom uđe jedna stara tetka. Dotad vezana za postelju jakom prehladom, uspela je da se pridigne da bi odala poštu Esteri Salom. Prišla je prvo Buki: "Il ivlat ke ti biva!" tiho je kazala.

"Da", mislila je Buka, "Samo da su mi moja dva sina živa i zdrava. Šta ja imam osim njih? Možda poneku knjigu... ali šta je to u poređenju sa Kokijem i Leonom. Njihova meka lica i zažarene oči! Liče na mog lijepog Danijela, moju vječitu tugu. Nikad mi se neće vratiti iz svog svijeta. Ko zna? Možda je u njegovom bolje. Možda ćemo mu uskoro svi zavidjeti. Ovaj naš je otežao od mržnje... raspukao se, a iz zemlje kulja prijetnja, istrebljenje, smrt. Nalazim mir jedino kad počnem šarati po papiru i istraživat mogućnosti izraza divne španske riječi. Ali, ni lutanje po istoriji mog naroda, stari almanasi i spisi vrijednih naučnika više mi ne donose nekadašnju radost. To je samo bježanje. Onda zaronim u ljubav prema sinovima, brigu za njih, želju da ih zaštitim od životnih jada! I opet očajavam, jer jad je svugdje... Zato se ponovo okrenem Sefardima, žilavoj i tužnoj naciji, koja me svojom bogatom istorijom udaljava od sadašnjice, besparice, briga... Moram objasniti Leonu i Kokiju da je važno pronaći stvarnost ili san dovoljno velik, dovoljno snažan da ih ispuni i zaokupi."

Buka se nasmeši pri pomisli da je svoje ispunjenje našla u sinovima. Sve ostalo ostaje pasivno poput njenog života. "Moje pevljive dramice, moje pjesme, svi ti jezici... ništa! Trebalo bi stvoriti nešto od odlučujuće važnosti, i to požuriti. Jer, vrijeme ko vrijeme, brzo prolazi, a sobom donosi predstojeću nesreću, doba krvožeđa, nabujalu ratnu silu. Moram se iz svega isključiti roneći po značenjima grčkih spjevova, ušuškat se u toplinu francuskih stihova. Ali kako kad imam Kokija i Leona? Oni me vezuju za sadašnjost, a nju stvaraju bolesni umovi, koji opet hoće rat.

Pitam se postoji li veza između ruskih kozaka, koji su harali getima, španskih inkvizitora i nastupajućeg pogroma. Znam mnoga objašnjenja, ali mi nijedno nije blisko. Ko je kriv? Mi ili oni? Pitanje sam često čula. Mi ili oni? Za svako doba i svako mjesto gdje su se zvjerstva odigrala postoji političko i istorijsko objašnjenje. Ali, gdje je ljudsko objašnjenje? Moram još mnogo pisati, jer približava se kraj vremena koje ću uvijek nazivati svojim. Osjećam da je nečemu kraj", tužno je klimnula glavom. Pogledala je kroz prozor: kovitlaci magle prolazili su pred oknom, jer je počeo vetar, a kiša prestala.

"Brzo će nestati tama", reče Buka za sebe, "i Sarajevo će se opet okupati u suncu. A móra će ostati."

Malo sam učinila dosad jer sam se donedavno osjećala mladom. A mladost ne zna za završetke, ne spoznaje kraj, jer je suviše zaokupljena sobom i rastenjem.

14) Ja, ja sam je pokrila (lad.)

15) Pusti je, dete moje (lad.)

16) Idi s mirom (lad.)

Divna mladost, koja hrli napred kao bujica, a kad se bujice smire i zamorene počnu se zaustavljati, tad oslabi glavna matica, tad ostarimo, spoznamo, shvaćamo. Ali, kako se s tim iskustvom vratiti na početak? Sada moje sinove nosi glavna matica. Samo da ih neko, ne daj Bože, ne zaustavi. Zaslužili su da još mnogo toga iskuse... Keridus mijus. Il Dio ki lus blikeji, ki stan sanus i mazalozus!"¹⁷

Smežurana ruka stare tetke, neobično topla za njene godine, pomilovala je Ninu po kosi dok je govorila "Dićoza alegri". Nina je plakala, jer često je i mamina ruka milovala njenu slabu kosu i podizala joj glavu otežalu od briga. Pored Buke, mama joj je bila najbolja prijateljica. Ostali deo porodice, sama deca! Prema njima se i ponašala kao da su joj deca. To im se, izgleda, nikad nije svidalo. Možda i zato i nije želela decu. Dovoljni su sestre i braća. Ignjo ionako nije mogao da ih ima... sve od one strašne rane iz rata. Ignjo ... često se pitala kako mu je mogla oprostiti sve što mu je opraštala. Imao je osmeh zbog koga se sve zaboravlja – i zakašnjenje od dva dana, a ne od dva sata, i pet ljubavnica, a ne jednu. Mnogo ju je varao, a ona ljubomorna, pa to ti je! Samo je sebi priznavala da ga je često okrivljavala i za ono što nije skrivio. Suviše je slušala i verovala u tračeve. Ali, ipak, nije samo ona kriva: te ženturine prosto su se lepile za nju i obožavale da joj se poveravaju. Čudila se kako je Blanki uvek uspevala da ih se otarasi. Njoj niko nije smeo ni da zucne o Marku. Znala je da ih pogleda hladno i popreko i sledi im reč na usnama.

"Ja ez varda ki las mužeris mi kontan"¹⁸, pomisli Nina, "pa ondak ja malo dodam, dotjeram, pa prepričam i gledam zaprepašćena lica... Tako je život ljepši!"

"Da nisam kakva sam, žene me ne bi voljele", zadovoljno je zaključila, "a da me ne vole, ko bi ih natjerao da kod mene kupuju šešire?"

To ju je spaslo kada je skoro bankrotirala. Istina, Blanki joj je tada govorila da ne kupuje toliko teških štumpi, iako su jeftine, jer će brzo izići iz mode. Niska cena, ubeđivala ju je Blanki, ukazuje da uskoro neće vredeti ništa. Ali ne! Tvrdoglava Nina je znala najbolje! Sve ih je kupila. I tek što su se vratile u Sarajevo počeli su se nositi lepršavi, prozračni šeširi od čipke i tila. Proklinjala je i psovala na svim jezicima, ali ništa nije pomoglo. Žene su tražile jedno, a Nina nudila drugo. Trebalo je kupiti nov materijal, a za to nije imala para, jer je sve uložila u nepotrebnu zalihu. Ah! Te noći užasa nikada neće zaboraviti! A Ignjo je i tada svako veče provodio u kafani. Ništa njemu što ona ludi od brige i sekiracije. Pokušavala je da ga zadrži spremajući mu omiljenu "kalju sa bravetinom", iako je kuvanje mrzela iz dubine duše. Ništa nije pomoglo: u slast bi pojeo kalju, a onda otišao da je zalije crnjakom u kafani, obećavajući da će ostati samo pola sata. I svaki put, tokom godina, poverovala bi mu, čekala ga, nervirala se, a onda ili besna legla u krevet, ili išla da ga traži.

"A poslje dođe i začas me obrlati", mislila je sa mešavinom gorčine i milja. "Cupka me na krilu, mazi, ljubi, priča gluposti, a ja se odljutim... Svaki put odlučim ga ostaviti, iako znam da nikad neću. On, Ninić, ovo, pa, Ninić, ono... pa me nosi po kući ko bebu... i šta ću?"

– Hiljade planova mi se vrzma po glavi, stotine ideja. A nikad se odlučiti koja je najbolja – reče Nina poluglasno.

17) Dragi moji, Bog neka ih čuva, da su zdravi i srećni (lad.)

18) Istina je da mi žene pričaju (lad.)

– Bože, baš sam rastrešena!

Riki, koja je sedela pored nje, odmah joj odgovori: – Strašno! I sve si gora što si starija.

– Ki mandí?¹⁹ upita Nina odsutno.

– Ništa, veliš da si rasejana, a ja potvrđujem.

– Si, si..."

"Sve sam pomiješala", nastavi Nina, ali sada u sebi. "A Riki jedva dočeka da mi ide uz nos. Nevaspitana mladarija! To joj nije smetalo da primi moje pare za onu školu u Beču. Ja sam joj omogućila karijeru. Samo meni može zahvalit za ono što je postigla i kao balerina i sada kao modistica. Sve sam ih izdržavala kad je trebalo, a zahvalnosti nide! Jedino mi nikad nije bilo žao za moju milu mamu. Ona je znala da procjeni ko je ko u porodici. Uvijek me je izdvajala..." Opet se zaplaka. "Moraću dvije stvari početi u najskorije vrijeme: prvo, da bilježim što je važno, jer samo pamtim ono što je nevažno. I drugo, od sutra moram početi dijete. Tako mala, a tako debela! Sve mi prija... hljeb i malo ulja sa sirćetom, pa dosta soli i bibera... ih, ki buenu!²⁰ A Ignjo, lijep i vitak, a jedemo isto. Čudno. Dobro, ne baš možda isto, jer ja stalno nešto grickam, al' šta ću kad sam gladna? Već sam se sto puta zarekla da ću gladovat od sutra, a kad dođe sutra, prebacim na prekositra i sve tako. Kad Blanki kaže: "Od sutra nema večere", onda ne bi jela ni pečene fazane. A ja se svaki dan strašno najedem u ime sutrašnjeg gladovanja... i ništa! Najružnija sam u porodici: debela, rijetka kosa, krive noge, najmanja... ni danas mi nije jasno što me Ignjo izabra. Možda sam prije bila i lijepa, ili jednostavno mlada. Moram pogledat fotografije."

Nina izvadi jednu staru porodičnu sliku iz tašne, pa ju je dugo zagledala.

"A Klarin Pol je ko filmski glumac, crnpurast na majku, a crte lica na onog probisvjeta Ivu."

Pogledala je Klaru sa iskrenim sažaljenjem i ljubavlju.

Letimično je pogledala na vrata. Vrijeme da im tía Erdonja donese kafu. Jedva je čekala večeru. "Već mi trbuh burla od gladi, a tek je pet sati!"

Onda je, osramoćenu pred samom sobom što misli na hranu u doba tugo-
vanja za majkom, samoprekor i žalost tako ošinuše da opet poče gorko plakati.

– Ja pudija dainda un puku bivir, povereta²¹...

– Ti arogu, Nina, nemoj mamu zvati povereta – obrecnu se Riki. – Ona je bila ponosna žena, koja je znala šta hoće, i zadovoljna onim što je postigla u životu.

– Ne mogu mjerit svaku riječ – uzvratí Nina ljutito. – Da je barem vidjela kako sam izvukla radnju ispred same proprasti!

– Ih, čudna mi čuda! Nije ti prvi put.

– Riki, umeša se Buka – ja basta! T'arogu, deša la Nina²²... neka govori što želi, ako joj to olakšava bol. – Onda se okrenu Nini i tiho joj reče:

– Ermanikja, strašno je što je mama umrla, ali ako se to moralo desiti, onda je bolje sad. Ko zna šta će nas uskoro snaći."

"To mi isto Ignjo kaže", pomisli Nina zabrinuto. "Luke ez estu? Todus avlan di un dizgrasiadu avenir²³... moram ga pitati čega se svi boje."

19) Molim (lad.)

20) Kako je dobro (lad.)

21) Mogla je još malo da živi, jadnica (lad.)

22) Dosta! Molim te, ostavi Ninu na miru (lad.)

23) Šta je to? Svi govore o nekoj budućoj nesreći (lad.)

U sedećem stavu Atleti je ličio na gigantski kip. Sasvim ćelava glava presijavala se pod svetlošću sveća. Snažna ramena i debeo vrat nisu bili u srazmeri sa niskim rastom. Ionako majušna tetka pored njega izgledala je još manja: celo telo bilo joj je tanje od Atletine mišice, koju nežno dotače i promrmlja nekoliko reči. Atleti se nasmeši, ali ostade nepokretan.

Pitao se kako bi mu životni put izgledao da mu majka nije onog dana spakovala kofere i oterala ga. Godine su prošle, duge i mučne. Mnogo je prepatio, ne zbog samoće ili od straha da se neće snaći, nego što ga je mama Estera ostavila samog. Verovao je da je mamin ljubimac. Ali, ona ih je sve volela podjednako. Najmučnije časove preživeo je na sarajevskoj železničkoj stanici, gde je proveo ceo dan i noć razmišljajući da li da se vrati, da obeća da će se zaposliti, učiti, raditi, samo da ostane u rodnom gradu okružen prijateljima i porodicom. Ipak, nije se mogao toliko poniziti. Ujedno, bojao se majčinog odgovora. Šta bi ako ga odbije i vrati na stanicu?

Kasnije je bilo manje—više lako, ili manje—više teško. U svitanje, promrzao, a ipak u vrućici, ušao je u prvi voz koji je naišao. Znao je da ga negde mora odvesti. Njemu je bilo svejedno. Stigao je u Zagreb. Brzo je našao posao, iznajmio sobu, napredovao u službi, sreo Zdenku. I, postao je svoj čovek. Našao je sebe, što je mama Estera želela, i izgubio deo sebe. Pisao joj je. Ne odmah, nego kad se zaposlio. Pisala je i ona njemu. Prebolela ona, preboleo on. Shvatio je motive koji su je predvodili da učini takav korak. Međutim, ni do dana današnjeg, sedeći na podu svog doma (i dalje je Esterinu kuću smatrao domom više od svoje u Zagrebu), nije zaboravio osećanje odbačenosti, koje ga je prožimalo godinama. Miljenik drugova i vođa igara, pesme, smeha i začkoljica, i dalje je pevao, šalio se, smejavao, uspevao da povede društvo i ubije mrtvilo, ali nikad više na onaj način, sa onakvom bezbrižnošću i veseljem kao u Sarajevu. Znao je da nikad više neće biti izuzetan. Postao je jedan od mnogih njemu sličnih. Ostavio je deo sebe na sarajevskoj stanici, da ga više nikad ne vrati. Ili je, možda, jednostavno odrastao.

Klara je podnela poljubac smežurane i čvornovate tetke i hladno klimnula glavom na njeno "Il ivlat ke ti biva!" Tuga za mamom nije mogla umanjiti dosadu sedenja bez pokreta. Čovek tuguje u srcu, u mislima, duša mu pati, ali nije potrebno sedeti nepomično sedam dana da bi se to dokazalo.

"Ki lukuras!"²⁴ pomišljala je. Obuzimao je bes što se opet povinuje pravilima primitivnog sarajevskog društva. A čim bi osetila bes, i nesvesno, Ivo bi joj se umešao u misli. "Samo da ga moje oči više nikad ne vide! Vjerovatno i neće. Djeca ga se neće ni sjećat, a pogotovo Pol, moj mali ljepotan, on je svakako najljepše biće koje je dragi Bog stvorio!"

"Zasad je sve dobro", nasmeši se zadovoljno. "Ima posla, može se zaradit. Ali neće to potrajat, moraću opet dalje. Žene se u Zagrebu modiraju više nego bilo gdje u Jugoslaviji. Savjetuju da bježim. Nešto se ozbiljno kuha. Svijet na vodećim položajima se mijenja... Jest da mi je prezime Valić, al' sam ipak ostala Jevrejka! Možda bi ga trebalo poslušat i pobjeć iz Zagreba na vrijeme... Jer, tačno je što kaže, krv ne mogu izmjenit kao vjeru i prezime... a nama se dobro ne piše. Ma, ne bojim se ja, snaći ću se."

"Mazal buenu," i Blankici po hiljaditi put potekoše suze.

24) Kakve budalaštine (lad.)

"Kad bi je mogla probudit samo na pola sata", mislila je Blanki jecajući, "da joj ispričam kako sam sjedila i čitala Marku *Pjesmu nad pjesmama*, a on usred čitanja kazao 'Šta misliš o tome da se vjenčamo ovih dana?' A ja, blentava, nastavila čitat ne shvaćajući da sam čula ono što sam čula... a onda, najednom zanimemila. Cijeli život mi je tad proletio pred očima... učini mi se da sam od samog početka znala da će mi jednog dana 'vako nešto predložiti.'"

Kazala mu je da nije vreme da se ženi njom, jer je Jevrejka, a on tiho, ali odlučno: "Baš zato! Što bilo da bilo, nas dvoje skupa." Objasnila bi mami da je znala da će ona i Marko ostati zajedno dok su živi, a i posle toga. Usrećila bi je venčanjem, zbog koga je već učila srpski Tropar napamet.

Sećala se kako je sutradan Marko došao kući i odmah ušao u kupatilo da se umije. Kada ga je upitala šta mu je, reče joj da je Risto teško bolestan. Ali, to nije bio i jedini razlog njegove tuge. Kasnije je saznala da je sestri Ljerki objavio da se ženi, a ona hladno odgovorila: "Radi šta si naumio. Ti si odrastao čovjek!" I ništa više, nijednu toplu reč, ni uobičajeno "sa srećom!" nije izmamio od svoje porodice. Blanki je pretpostavljala da na svadbu niko od Koraćevih neće doći. Ne mogu mu oprostiti. Šta i zašto? Zar niko od njih ne zna šta je ljubav? To mora da su vrlo nesrećni ljudi, ta Markova porodica. Nije osećala čak ni ljutnju pri pomisli na njih, već sažaljenje.

Sad bih mogla obradovati mamu unucima, koji su već dvaput mogli doći na svet, pa nisu, jer ih Marko nije želeo. Ali, nikad nije želeo ni brak, pa se sad ipak ženi! Sve će ona to srediti, samo polako, sa strpljenjem.

Blanka Korać...ne, sad će biti Branka. Kad kuva, kupuje, veze, ide na pijacu, čita i svira klavir, biće uvek Branka Korać.

Ignjo se radovao, i Pero Korać, i Nina, i Riki i Buka, pa čak ju je i ravnodušna Klari poljubila i rekla "Neka ti je sa srećom! Vala, i vrijeme je!"

"Mi gueli il korason ki no alkansi a dizir tod u a mamile"²⁵, prošapta Blanki. Uskoro će celo Sarajevo uzviknuti: "Je li moguće?" Sve je moguće, sve!

"Sinjor dil mundu", molila se usrdno Blanki, "konta li ala mama kuandu vieni in fronti di ti"²⁶... opiši joj moje veselje i nemoj me prekorijevati što prelazim na pravoslavnu vjeru, jer ja i dalje vjerujem u tebe, a ti si jedan... Sve je sada potpuno, svje je sada moje, čitav svijet. Samo da je mama još ovdje."

"Mazal buenu!" rekla je tetka i poljubila Rikicu u oba crvena obraza. Riki se stalno meškoljila na svom jastučetu. Kuk je sebao ne samo od nezgodnog položaja nego i od vlažnog vremena. Koliko je nekada volela da se šeta po kiši, dok joj kapljice pljeskaju po licu, toliko joj je sada ista kiša donosila bola. Zatvorila je oči i pokušala da misli na nešto drugo. Dušanovo lice joj se ukaza pred očima, ali zakratko. Slika se neosetno pretvori u pozornicu osvetljenu žučkastim reflektorima. Publika je zračila toplinom i topila sladoled iz koga je izranjala. Čula je poznat, ohrabrujući šapat "Riki, Riki..."

Kada je ustala, posle pada, telo joj je prvi put u životu postalo teško. Do kraja igre činilo se da jedva pokreće ruke i noge. A zatim košmar, meseci košmara... I posle svega, povratak u stvarnost.

25) Boli me duša što nisam stigla sve da ispričam mami (lad.)

26) Ispričaj mami kad dođe pred tebe (lad.)

*Pet kćeri Leona i Estere Levi – Riki, Blanka, Nina, Laura i Klara;
Sarajevo 1933, iz arhiva Gordane Kulić*

"Opet blista moj vječiti osmijeh", pomislila je prkosno, "i neće nikad prestat. Jer sad sam izgubila sve što sam mogla izgubit, osim života i smiješka. I ne dam ih! Neću klonut duhom. Ne mogu, baš kad bih i htjela. Nije mi to u krvi. Ovakav život treba izdržat, a ja sam oduvjek volila izazove, čak uživala u njima! Pa evo prilike. Mogu li se opet zafrkavat, praviti viceve, lumpovat, volit svijet oko sebe i bit kapriciozna ko nekad? Pokazala sam da mogu. *Pravda, Vreme, Markov Glas* i druge novine opet pišu o meni. Novinari vole senzacije, a moja nesreća postade senzacija. Sad sam na naslovnim stranama zbog radnje u kojoj se skupljaju senzacionalne dame... od kojih ja bijah vodeća.

Opet dolaze da me vide. Doduše, nema aplauza, al' svaki uspješno prodat šešir, traka ili ukras, dobro ispričan vic, dokazi su da još mogu, da još jesam... Opet mi Beograd dolazi na noge!

Il' se ja samo, možda, tešim i zavaravam? Ne znam. Trebalo je objasniti mami ranije da ne gleda na moj pad onako kao što sam ga i ja primila kad sam bolesna i izgubljena došla u Sarajevo. Kao i obično, propustila sam da joj se obratim na vrijeme... Mamica od koje sam stalno tražila i sve dobijala, a koju nisam dovoljno primjećivala. Iskorišćavala sam je za sve što mi je mogla pružiti. A šta sam joj ja dala zauzvrat? Ništa, baš ništa. Da nije Blankice ne bih ništa ni znala o njoj, uvijek zaokupljena sobom, karijerom, zabavom... to je bilo najvažnije! Možda mi se sve ovo i desilo jer sam tako samoživa... A možda i nije."

Opet je promenila položaj.

"Kamina un poku"²⁷, reče Buka.

"No, no, dobro mi je. Sve je u redu."

"Mi, neuništivi Salomovi", dalje je razmišljala, "a koncentrat toga u meni! Moj život je kao Miloš... ili, kao što je bio: boli i voli. I jeste moj i nije. Čini se da sa njim mogu učiniti što hoću, a onda, baš kad bi se zaklela da je tako, on učini sa mnom što hoće. Hvala Bogu, posao ide odlično... žene se udešavaju. Beograd puca od veselja, možda pomalo usiljenog. Kafane prepune, ko pred rat. Možda će i toga bit. Pa, ako bude, biće."

"Mazal buenu!" Elias se glupo nasmeši. Nikako nije mogao da se skrasi. Vrpeljio se pored Klare i stalno nekog šutirao. "Nije ni čudo", mislio je, "sjedim u kancelariji, sjedio sam u školi, sjedim ovdje... čitav život prođe mi u sjedenju i poslušnosti! Svaki šef po jedno naređenje, a Banovina puna šefova, pa se nakupi. Biti sam sebi šef, to bi bilo bogovski, ali nemoguće. Pa i Ban ima Kralja kao šefa, a Kralj čitav narod, a svaki pojedinac tog naroda, opet, ima svog šefa idući na gore sve do Kralja. I tako se zatvara krug. I mama je imala svog šefa: tatu. A kad je tata umro, šef joj je bio život, brižan i težak.

Ova tetkica što mi izjavi saučešće je starija i slabija od mame. Mama umrla, a tetkica se mrda. Nema nikakvog pravila na ovom svijetu. Pravila ima samo u matematici, kao što sam uvijek tvrdio. Da mogu, samo bi rješavao matematičke zadatke. Tu se zna šta je šta. Ili, možda, obrađivao zemlju. Onda me niko ne bi gnjavio. Tad bi mi šef bila plodna crnica, kiša i grad. Ali, zato bih osjetio na dlanovima plodove svog rada. Ovdje u Banovini nema nikakvog opipljivog dokaza da radim i postojim. Samo papir, dokumenta, pečati, porezi, računici.

27) Prohodaj malo (lad.)

Najosnovnija matematika, malo množenja i dijeljenja. I koverta na kraju meseca... prilično tanka. Dok ne bude deblja, neću se oženit. Hoću pristojan život za svoju djecu. Dosta sam se nagledao sastavljanja kraja s krajem. Ja i moja familija živjet ćemo u izobilju. Ali, kako? Kako se postaje, recimo, kao Marko Korać?"

Blanki mu je rado pričala o Markovim poslovima. On bi pomno slušao i na tome se sve završavalo. Sada je Marku lako, ali kako je počeo? "To bi volio znat, otklen se počinje sa bogatstvom? Od nasljednog... to mi je jasno. Ali, ako nasljedstvo ne postoji, a Marko ga nije imao, kako se onda počinje? Jednog dana ću ga pitat. Nije on loš. Nije kao oni naduveni Koraći i Primorci. Nikad nisu mogli da nas smisle, a ni ja njih. Okretali su glavu kad sam prolazio sa majkom, ali okretao sam i ja! Šta su oni bolji od moje vrijedne porodice i najbolje majke na svijetu? Samo su bogatiji."

"Mama mi je govorila, kad sam završio gimnaziju, da je čitav svijet moj. I ja sam tako mislio. Zaista, odmah dobih posao...de se može napredovat. Vjerovao sam da će mi se život izmjenit, ali samo poslje nekoliko mjeseci shvatio sam da sam se prevario. Dok sam išao u školu sanjao sam o zaposljenju, zaradi, a sada tih snova više nema. Kažu, moram imat strpljenja, pa korak po korak. Dobro, biću strpljiv, pa da vidim.

Najgore je što ne znam de je rješenje. Dok slušam Kokija i Leona, čini mi se da je u socijalizmu, dok mi Buka probranim riječima priča o cionizmu, mislim da je u tome izlaz, kad mi Blanki govori o Marku, onda sam siguran da je kapital najvažniji. Morao bih stvoriti neki svoj sud. Možda saznat više o Palestini, de mnogo Jevreja žive zajedno. I Sefardi i Eškenazi... Poljaci, Njemci, Rusi, Bugari, a svi su tamo u vrelini i pustinji jer su Jevreji. Ne teče nide med i mljeko... Jest, al' tamo je naš Zid, de su sve tuge našeg naroda isplakane. Dovoljan razlog da se baš tamo okupe, otklen smo svi i potekli. Ih, da mi je to da vidim! Dalje od Mostara nisam mrdnuo... ništa vidio, ništa ne znam.

Sad, kad mame više nema, možda je vrijeme da upoznam svijet i samog sebe, da se okušam. Treba imat kuraži i ostavit sve... Baš-čaršiju, Alifakovac, vrelo Bosne... Moje? Isto koliko i svačije. Moj je samo moj život," klimnuo je glavom. "I zašto bih se ja slagao sa onima koji su pametniji? Šta me se tiče Marks, o kome moji nećaci brbljaju, i Bukine propovjedi i Markov kapital... Hoću svoje mišljenje o svijetu i o sebi. Moram izabrat svoj način života. A prvi korak je da se odvojim od porodice i Saraja. Da stvaram nešto novo, da budem dio nečeg što se rađa. Ovdje je sve stalno isto... ograničeno, zagušeno. I sprovodi, i vjenčanja, i krštenja i groblja idu po kvartovima. Sve stješnjeno u kotlini, nide prostora da se razigraš, pokažeš šta znaš! A šta ja to znam? Ništa naročito. Ja sam jedan mali Sefard sa Balkana sa neodređenim ljevičarskim idejama, rezervni poručnik u vojsci Kraljevine Jugoslavije, po naravi ćutljiv, za odluke spor, sa željom da učestvujem u stvaranju, ali kakvom i čega, ni sam ne znam. Možda će budućnost načinit odluku za mene. Možda će se ljudi ubrzo djelit na kategorije, ko što Buka veli, pa šta je predodređeno za jednu vrstu, snaći će sve njene pripadnike. A ja svoju ne mogu birati!"

Šestog dana sedenja došla je gospođa Stančević, Ninina mušterija, Srpkinja, da im izjavi saučešće, pošto se tek vratila sa odmora u banji. Mala rastom i debela, imala je jedno od onih okruglih klovnovskih lica, koja su postajala još smešnija kada bi trebalo da poprime izraz tuge. Krenula je, po običaju, ukrug, od Buke, ali

pošto joj debljina nije dozvoljavala da se previje u struku i sagne, ona je klekla da Buki izjavi saučešće. Opet zbog težine, umesto da sedam puta ustane i klekne, odlučila je da poljubi svakog na taj način što će od jednog do drugog ići na kolenima ne dižući se mučno sa poda svaki put. Riki se počela krišom smeјati pokrivajući oči i lice rukom. Blanki ju je sa suzama u očima sledila. Nina je, sva naduvana od uzdržanog smeha, jednostavno pokrila glavu šalom. Dok je gospođa Stančević nastavljala ozbiljan, tužan i spor obilazak Esterine porodice na kolenima!

Kada je najzad otišla prasnuli su u smeh. Nina se prva osvestila:

"Dosta! Prestanite, svi..." rekla je uzbuđeno.

"Neka, neka Nina, ne smeta", prekide je Buka. "Mama bi voljela da nas sad vidi. Nije želila suze i tugu. Rekla je da ćemo je najbolje ispratiti ako mislimo na sve ono lijepo što je sa nama proživjela i ako je zadržimo u vedrom sjećanju. Smijte se, djeco, slobodno."

Blanki je zaključila tog dana da samo nastavak života onih koji je vole, kako smeh tako i suze, može dostojno ispratiti Esteru na nebo.

Sedmog dana sedenja došlo je vreme da se prave mali slatki lokumi. Sve sestre su ih mesile, pa ih zajedno odnele na Esterin grob i tamo podelile rodbini i prijateljima. Kada su sve ispratili, Buka im reče:

"Ermanikjas i ermanikjus, na maminom grobu htjela bih da se svi pomirite. Dosta je bilo zađevica i svađa zbog gluposti. Sad nije vrijeme za to. Klaro, Nina, Riki, Blanki... Svako od nas zna, duboko u srcu, da se volimo i da ćemo pomoći jedni drugima bez okljevanja, što će nam svima uskoro biti potrebno. Vidite kako dođe kraj svemu", pokazala je Esterin grob. "Ako je našoj generaciji zapalo da proživi još jedno vrijeme smrti, dajte da to učinimo zajedno, da zaboravimo na nevažne nesuglasice. Dani pred nama neće bit sastavljeni od običnih problema. Mili moji, mi ćemo morati da se borimo za goli život."

Prve se poljubiše Blanki i Nina, a onda svi ostali.

Nina je nastavila da skuplja končiče, tračari i džangriza.

Klara je produžila svoj beskrajni put u potrazi za mestom gde će se skrasiti.

Riki je pohrlila u svoj voljeni Beograd da nastavi ljubav sa njim, a pomalo i sa Dušanom.

Atleta se vratio svom zagrebačkom domu i ukusnim Zdenkinim obrocima.

Elias je ostao u Sarajevu čekajući promenu.

Mama Estera je najzad ostavljena da počiva na jevrejskom groblju, a sa njom je počivalo i jedno doba, koje su istoričari kasnije obeležili kao period između dva rata.

Uskoro je Blanki Salom jednom skromnom svečanošću postala Branka Korać. To se odigralo u maloj srpskoj crkvi sa tako niskim kamenim svodom da su Marko i Ignjo morali da se sagnu da bi ušli. Unutra, crkva je bila mračna, tajnovita i tesna. Međutim, miris tamjana, dubok glas starog sveštenika i treperenje kandila i sveća, davali su joj uzvišenost i jednostavnost blisku Bogu. "Jer", mislila je Blanki, "Bog je jedan i isti za sve, pravoslavne, muslimane, katolike, Jevreje, i nalazi se svugdje."